

תפיסת האימהות האיסלאמית בקרב נשים פלסטיניות הלומדות במסגד

אפנאן מסארוה-סרור¹

המאמר עוסק במודל המשפחה המוסלמית, המכונן במסגרת תוכנית חינוכית דתית שבה השתתפו נשים פלסטיניות מוסלמיות ממזרח ירושלים. התוכנית העוסקת באימהות ובגידול ילדים התנהלה במסגד הכפר בהנחיית אישה דתייה מקומית. במאמר זה ביקשתי לבדוק את המסרים ואת הפרקטיקות שהעבירה המנחה בנושא אימהות וגידול ילדים ואת הדרך שבה הם מעצבים את תפיסת האימהות.

המאמר, הנשען על מחקר אתנוגרפי שעקב אחר הלמידה של נשים בתוכנית, דן בדרך שבה יצרה המנחה מודל אימהות וגידול ילדים, שבו שזורות זו בזו תפיסות ופרקטיקות דתיות-מסורתיות ומודרניות-דמוקרטיות. היא הציגה מודל זה כתשתית למילוי מצוות דתיות וכדרך לחזק את צניעות האישה, את דתיותה ואת אדיקות ילדיה. באמצעות שילוב של שני מודלים סותרים לכאורה של משפחה ואימהות – איסלאמי ומודרני-דמוקרטי – יצקה המנחה משמעויות חדשות לאימהות ולאדיקות והעניקה תוכן חדש לדמות האם המוסלמית הראויה. אימהות ראויה, על פי המנחה והנשים בעקבותיה, נבנית מאמונה, מדתיות ומצניעות, כמו גם מפרקטיקות דמוקרטיות המקדמות את התפיסה ש"הילד הוא במרכז". כשקבעה שיש חפיפה בין מעשה האימהות לאדיקותה של האישה-האם המוסלמית, קראה המנחה תיגר על המודל המסורתי של אימהות, ובה בעת הטעינה אותו במשמעויות חדשות השאובות מהתרבות המערבית ועיבתה אותו. עיבוי זה אפשר לה לחלוק על חלק מהתפיסות ומהעקרונות הפטריארכליים המדכאים נשים, לבקר אותם ולהגביר את מודעות הנשים אליהם.

המחקר כפוף לכללי האתיקה; שמות הנשים, שם המנחה ושם הכפר בדויים.

מלות מפתח: אימהות, מגדר, פטריארכליות, איסלאם, למידה דתית

1 המכללה האקדמית לחינוך על שם דוד ילין, ירושלים; אקדמיית אלקאסמי, המכללה לחינוך, באקה אל-גרבייה.

מבוא

המשפחה המוסלמית נמצאת בסכנה, הולכת ונכחדת. אתן וילדיכן הולכים ומתרחקים מערכי האיסלאם. חשוב מאוד שנלמד איך להיות אימהות טובות, איך לגדל ילדים דתיים ומקיימי מצוות [...] את [כאימא] צריכה ללמד את הילד שלך להתפלל, לצום ולהאזין את האל. [...] שבי איתם, דברי איתם והקשיבי להם. (יומן שדה, 25 בפברואר 2008).²

השייח'ה חרדה לדבריה מהמצב שאליו הידרדרה המשפחה בעולם האיסלאמי בכלל ובחברה המוסלמית הירושלמית בפרט. לדבריה הניעה אותה חרדה זו להפוך את המסגד של הכפר לאתר למידה לנשים, שבו ילמדו כיצד להקים משפחה מוסלמית אדוקה.

התוכנית **חינוך חכם** היא חלק מהתופעה של הפיכת המסגדים למקום הקניית ידע, ובעיקר ידע דתי. תופעה זו הולכת ומתפשטת במהירות בחברות המוסלמיות במזרח התיכון – בעיקר במצרים – ובקרב קבוצות מיעוט מוסלמיות במערב. אין למידת הנשים במסגדים מובנת מאליה, משום שהיא שוברת את המונופול הגברי על ידע בכלל, ועל ידע דתי בפרט. התופעה המכונה בספרות התיאורטית "תנועת החייאת האיסלאם" (Mahmood, 2005) צוברת בעשורים האחרונים תאוצה גם בחברה הפלסטינית בתוך מדינת ישראל ובגדה המערבית ואינה פוסחת על הנשים. נשים הבקיאות בדת האיסלאם, בעקבות למידה עצמית או הכשרה אקדמית, מנצלות אפוא את המקומות הקדושים, את המסגדים ולפעמים גם בתים פרטיים, כדי להרביץ תורה בקהל הנשים הדתיות וללמד אותן את הקוראן, את הסונה ומקורות איסלאמיים אחרים (להרחבה ראו Mahmood, 2005; Samatra, 2005; Woodlock, 2010).

מאמר זה עוקב אחר תהליך ההוראה והלימוד של נשים מוסלמיות פלסטיניות במסגרת תוכנית דתית במסגד. במרכזו של המאמר נבחן מודל המשפחה המוסלמית שהועבר בתוכנית: תפיסת האם המוסלמית, הגדרת תפקידה והפרקטיקות החינוכיות שהיא אמורה להשתמש בהן כדי לחנך ילדים אדוקים. מדובר במודל שבנתה המנחה מייסא במסגרת תוכנית חינוכית דתית, שיועדה לאימהות מוסלמיות מהכפר שמש במזרח ירושלים. התוכנית שהתנהלה במסגד הכפר בשנת 2008 עסקה מזוויות שונות באימהות ובגידול ילדים. המאמר מתחקה אחר השילוב בין תפיסות ופרקטיקות איסלאמיות (צניעות, תפילה, מילוי מצוות אלוהיות וכיוצא באלה) לבין תפיסות ופרקטיקות מודרניות-דמוקרטיות (יחסים דמוקרטיים, הקשבה לילדים ודיבור איתם וכיוצא באלה). במקביל נבחן איך משתמשות הנשים במסרי התוכנית כדי לכונן את תפיסותיהן בנוגע לנושא.

2 סוגריים [...] מציינים קיצור טקסט, שלוש נקודות מסמנות הפסקה בדיבור של המראיינת, ואילו סוגריים מרובעים [] עם טקסט בתוכם מבהירים את הכתוב.

בהמשך אציג סקירה קצרה של המחקר על משפחה ואימהות בתרבות האיסלאמית הפטריארכלית ובתרבות המערבית. אתאר בפירוט את הידע שהועבר בתוכנית ואת פרשנות המנחה והנשים הלומדות, ולבסוף אציג תובנות העולות מתוכני התוכנית ומתגובות הלומדות.

סקירת ספרות: משפחה ואימהות באיסלאם

פטריארכליות: העיקרון המעצב את מבנה המשפחה המוסלמית

הפטריארכליות היא עקרון יסודי שעיצב לאורך ההיסטוריה ועודנו מעצב את מבנה המשפחה המוסלמית, את תפקיד חבריה ואת תפיסותיהם (סעיד, 2008; Sharabi, 1988). לכן חשוב עוד לפני הדיון בשיח האימהות באיסלאם לעמוד על הדרך שבה עיקרון זה שולט במשפחה ומבנה את תפיסת האם.

בכתיבה האקדמית העוסקת במבנה המשפחה המוסלמית ובספרות האקדמית העוסקת במעמד האישה ספגה הפטריארכליות קיתונות של ביקורת (אבו רביעה-קוידר, 2008; אילכארכאן, 2004; אל-סעדאוי, 1990; מרניסי, 2004; Joseph & Slyomovics, 2001). ספרות זו נכתבה ברובה בידי חוקרות בנות החברות המוסלמיות, שהצביעו על דרכי דיכוי השונות שנשים בעולם הערבי-האיסלאמי סובלות מהן עקב מעמדן השולי והנחות. דרכי דיכוי אלה לא מאפשרות לנשים השתתפות פעילה ושווה בזירה הציבורית ומרחיקות אותן ממוקדי הכוח. המשפחה משתמשת בערכים פטריארכליים (כמו "כבוד המשפחה") ובתפיסות וברעיונות (כמו תפיסת ה**עֵיב** – כל התנהגות אסורה או לא מקובלת מבחינה חברתית-דתית) כמקורות המעניקים לה לגיטימציה לרתק את הנשים לעבודת האימהות, לשלוט בהן, לפקח על מיניותן ועל גופן (אילכארכאן, 2004; חסן, 1999; מרניסי, 2004) ולהכפיף לסדר החברתי הפטריארכלי (שלבי, 2007; Joseph & Slyomovics, 2001). הכותבות הפמיניסטיות טוענות שתפיסות פטריארכליות אלה כוננו ומכוננות את מעמד האם במשפחה. הטיעון הבסיסי שלהן הוא שהפרשנות המוטה והגברית של הטקסטים האיסלאמיים (הקוראן והסונה) משעבדת את האישה לעבודת האימהות ותוחמת את חייה במסגרת הביתית והמשפחתית (Barias, 2006; Irene, 2010). לאחרונה מנסות חוקרות פמיניסטיות, בעיקר מתחומי הסוציולוגיה ולימודי האיסלאם, לקרוא תיגר על הקריאה הגברית של הטקסטים האיסלאמיים, כמו גם על ההנחות הפטריארכליות המבנות את המשפחה בכלל ואת תפיסות האם בפרט.

חוקרות אלה קוראות את הקוראן ואת הסונה כטקסטים המכוננים את מעמד האם (Barias, 2006; Irene, 2010). אחדות מהן מבקרות את הפרשנות הפטריארכלית המסורתית של הטקסט ומניחות שהאפליה והאי-שוויון המגדרי, לרבות תפקיד האם, נובעים לא מעצם הכתוב בקוראן ובסונה, אלא מהטקסט הדתי המשני: הפרשנות והקריאה הגברית-הפטריארכלית בטקסטים הדתיים ובאג'ת'האד של חכמי האיסלאם. באמצעות הקריאה המחודשת של בקוראן ובסונה מערערות החוקרות חלק מהתפיסות הפטריארכליות שכונו

ומכוננות את מעמד האם במשפחה, ומראות שאין הקוראן מחייב כל אישה ללדת ולהיות אם (Barias, 2006; Irene, 2010). עוד אין מגלות שאין הקוראן והסונה מתייחסים לאימהות כאיכות אינטואיטיבית, כהקרבה או כחובה נשית, אלא כתפקיד ביולוגי הכולל שתי משימות – לידה והנקה (Irene, 2010, pp. 642-643).

חוקרות מוסלמיות פמיניסטיות מדגישות את התפיסה החיובית של תפקיד האם באיסלאם ומצביעות על הקשר בין התפיסה הביולוגית של אימהות ליכולת הפיסית של האישה. מנקודת מבט זו אין הקוראן מתייחס במפורש לדרך שבה על האם לנהוג ולהרגיש. אך גם אם מחקרים אלה מתייחסים למטלות אימהיות, כמו לידה, הנקה וחינוך למוסר איסלאמי, אין הם מציעים הנחיות פרקטיות שמטרתן לסייע לאישה המוסלמית למלא כראוי את תפקיד האימהות (Barias, 2006; Irene, 2010).

חוקרות פמיניסטיות מוסלמיות העוסקות בסוגיות של מגדר בחברה האיסלאמית מתייחסות, לפעמים בהרחבה, לנושא המשפחה והאימהות (ראו אל-סעדאוי, 1990; גרון, 2003; מרניסי, 2004; Bardan, 1995; Ahmed, 1992). הן חושפות את השיח האיסלאמי על נשיות ומגדר, המכפיף והמדכא נשים, ומניחות שהלגיטימציה לנצל נשים ולדכאן שאובה מהמערכת הדתית. חוקרות אלה מצמצמות את תפקידי האישה וזהותה לתפקיד האם.

לצד החיבורים האקדמיים העוסקים במשפחה ובאימהות באיסלאם, מאז המחצית השנייה של המאה ה-20 יש בכל רחבי העולם האיסלאמי-הערבי פריחה מהירה של ספרות פופולרית, אתרי אינטרנט וחברות הדרכה, הנוגעים למעמד האם, לתפקידה על פי האיסלאם ולגידול ילדים (www.Islam.org; www.al-shia.org). חלקם, כמו שאראה בהמשך, כוללים הנחיות לגידול ילדים טובים ולהקמת משפחה מוסלמית, המאמצת גישות חינוכיות נפוצות במערב ובעיקר את גישת "הילד במרכז" (child at the center). פריחה זו היא פרי תהליך הגלובליזציה והחשיפה של העולם האיסלאמי לשיח ולמודלים מערביים של משפחה. הטענה העיקרית של חוקרות שבהנו את ההשפעה של חדירת השיח הגלובלי לחיק המשפחה המוסלמית היא שאין מודל אחיד של משפחה מוסלמית; לחילופין מבנה המשפחה, התפקידים של חבריה והיחסים המגדריים בין גברים לנשים מושפעים מרמת החשיפה לעולם המערבי, לשיח המערבי הליברלי ולשיח זכויות הנשים (להרחבה ראו Harris, 2005; Moghadam, 2005).

שיח האימהות. גידול ילדים בספרות הפופולרית ובאתרי האינטרנט – בין ליברליות למסורת

שייח'ים, סופרים, אנשי חינוך, אנשי רפואה ופסיכולוגים מוסלמים, שהתחנכו ברובם במדינות המערב או חיו בהן, מפרסמים לאחרונה ספרות פופולרית בנושא אימהות וגידול ילדים. ספרות זו מציגה את האימהות כיעוד נערץ, הממלא את עיקר ההווה הנשית. בה בעת היא מדגישה את הזכות הגדולה שהעניק האיסלאם לאימהות: הזכות לכבוד ולצייתנות מצד

ילדיהן. זכות זו מוצגת כאות להכרה של מסורת האיסלאם בנטל ההיריון, הלידה וגידול הילדים (מוסא, 2014; צדיק, 1994; www.islam.org). ספרות זו גם מטילה על כתפי האימהות את האחריות לגדל גברים מוסלמים הראויים להנהגת האומה המוסלמית. בהקשר זה מדגישים הכותבים את חובתיה של האם, שעיקרן נטיעת המידות והתכונות האיסלאמיות, ובהן בעיקר צייתנות לאלוהים, צדק, התנהלות גברית כבר מהילדות. עוד הם מדגישים את חובת האם להעניק לילדים מגע פיסי, חום ואהבה, כדי לשמור על אחדות המשפחה. מעניין שגם אלה העוסקים בגידול ילדים מקדמים גישה ליברלית המעודדת לאמץ שיטות חינוך ופרקטיקות גידול ילדים הנפוצות במערב, ובעיקר את התפיסה המערבית של זכויות הילד, בהנחה שאין הן פוגעות במוסר האיסלאמי (ראו לדוגמה אלשאש, 2010; אל-קאצי, 2004; חוג'יראת, 2009; חמודה ועומר, 2000; למביצ', 2001). בה בעת שוללת ספרות זו התנהלויות נפוצות בעולם האיסלאמי (בעיקר אלימות פיסית) (ראו אל-כחלאוי, 2005, עמ' 29; מרסי, 2011).

לצד ספרות ליברלית זו מתפרסמת גם ספרות פופולרית מסורתית, המדגישה את חשיבות הגישה המסורתית לגידול ילדים והמתבססת אך ורק על הקוראן ועל הסונה. לפי גישה זו ההורים ורק הם קובעים את חינוך הילדים ומנהלים אותו. ספרות זו דוחה מכול וכול את המודלים המערביים, ורואה בהם כלי קולוניאלי במאבק המערבי נגד האיסלאם (www.al-shia.org; www.waqfeya.com). בשונה מהספרות הליברלית, הגישה המסורתית נותנת לגיטימציה לענישה גופנית כאמצעי לאכיפת קיום המצוות והמוסר האיסלאמי, ומדגישה במקביל פרקטיקות ותפיסות המכוונות לעיצוב עצמי איסלאמי מאמין (אלשאש, 2010; עלואן, 1995; צאלח, 2008).

ראוי לציין שרובה המכריע של הספרות האיסלאמית הפופולרית, הן זו העוסקת באימהות והן זו העוסקת בילדים, דוגלת בתפיסות המסורתיות של תפקיד האם, ומתנגדת לעבודת נשים מחוץ לבית. מעבר לכול, אימהות מוצגת כזירה הטבעית של האישה, כשהבסיס הוא תפיסה מגדרית דיכוטומית והיררכית מוצקה, שהצידוק העיקרי שלה הוא הבדלים ביולוגיים-טבעיים בין המינים.

המסגרת התיאורטית שהתווייתי לעיל אודות משפחה ואימהות באיסלאם תשמש אותי בקריאה ובהבנה של הידע האיסלאמי המסורתי אודות אימהות שהוצג בתוכנית. להלן אפרוס את השיח ואת התפיסות אודות אימהות במערב. פריסה זו חיונית להבנת התפיסות והפרקטיקות המודרניות-הדמוקרטיות שהציגה המנחה במהלך התוכנית.

שיח האימהות במערב

מהמחצית השנייה של המאה ה-20 ואילך החלה להתפשט ספרות פסיכולוגית ענפה המתבססת בעיקר על גישות פסיכולוגיות התפתחותיות והעוסקת בשיח "האימהות

המקצועית" – אימהות המבוססת על קשר בין-אישי, על השקעה ועל טיפוח רגשי (כהן, 2007). שיח זה רואה באימהות ואף בהורות תפקיד נלמד ונרכש, המצריך מוכנות ועזרה מקצועית בהתמודדות עם דילמות וקשיים בגידול הילדים.

שיח ההורות והאימהות המקצועית החל לחלחל לחברות הערביות-המוסלמיות דרך עמותות, אתרי אינטרנט, ערוצי לוויין ומשכילים המתחנכים במערב. הגלובליזציה והפתיחות של העולם הערבי לעולם המערבי הולידו שורה ארוכה של תוכניות פיתוח המיועדות לאימהות (להרחבה ראו מסארוה, 2007), בד בבד עם שפע תוכניות טלוויזיה המשמשות מקור תמיכה להורים בנושא גידול ילדים. התפיסות והפרקטיקות האימהיות המודרניות המחלחלות לחיי היומיום של המשפחה והאם המוסלמית דרך ערוצים רבים בונות את המודל של משפחה ו"אם מקצועית". לפסיכולוגיה ההתפתחותית והקלינית תפקיד מרכזי בכינון מודל זה והפצתו.

כתבים פסיכולוגיים תיאורטיים העוסקים בחוויה ובהוויה ההורית בכלל, ובחוויה האימהית בפרט, מתמקדים בדרכי ההתמודדות של הורים עם מערכות יחסים מורכבות במשפחה (ראו פלוטניק, 2007; פלזנטל-ברגר, 2007). לצד ספרות זו נכתבת במסגרת הדיסציפלינה הפסיכולוגית, הטיפולית וההתפתחותית ספרות העוסקת במיתוס האימהות. ספרות זו מגדירה ו"מעריכה" את האם לפי הדאגה וההשקעה המעשית והרגשית שלה במשפחה ובילדיה (כהן, 2007).

העיסוק האקדמי באימהות הצמיח שפע תוכניות וספרות ענפה, המבקשות לסייע להורים לפתור בעיות יומיומיות הנוגעות לילדיהם ולהתמודד עמן (מאירס, 2007). המסרים המרכזיים של הספרות הפסיכולוגית הייעוצית יוצאים נגד התפיסה שאימהות היא טבעית, שנשים נולדות עם הרצון להיות אימהות ושהיחסים בין הורים לילדים הם ספונטניים והרמוניים (כהן, 2007); ספרות זו מטילה על כתפי האימהות את האחריות לגידול הילדים ואת הדאגה למשפחה ועל כן מאשימה אותן בתופעות פסיכופתולוגיות אצל ילדיהן.

שיח האימהות המקצועית הוליד שורה של חיבורים פופולריים הממליצים על שיטות ועל פרקטיקות חינוכיות-פסיכולוגיות נכונות ובריאיות לגידול ילדים (אורן דרור, 2015; כהן, 2007). חיבורים אלה, המופצים גם כיום באתרי האינטרנט (ראו לדוגמה www.machon-adler.co.il/?page_id=312), מבוססים בדרך כלל על תיאורים פסיכולוגיות, על מחקרים אמפיריים ועל ניסיון קליני-טיפולי של כותביהם. הם מדגישים את החובה המוטלת על כתפי ההורים להבין את צרכיו הפסיכולוגיים, הרגשיים והחברתיים של הילד ולהתחשב בהם. בהקשר זה הם ממליצים על שורה של אמצעים חינוכיים, החיוניים להתפתחותו, ובהם מגע פיסי, חיבה ואהבה, הצבת גבולות, שיתוף פעולה, עידוד, תקשורת פתוחה ומכבדת, השקעת זמן איכות, יחס עקיב והחלטי (להרחבה ראו דליות, 2008; ניומרק, 2004; פוקס-שבתאי ובלנק, 2004; רולידר, 2011).

מאמר זה יתחקה אחר הגדרת תפקיד האם והפרקטיקות החינוכיות שהיא אמורה להשתמש בהן בעקבות החשיפה לידע איסלאמי ומודרני אודות משפחה וגידול ילדים.

שיטת המחקר

בשנים 2000-2010 ערכתי, במסגרת מחקר סוציולוגי-אתנוגרפי, תצפיות משתתפות במגוון תוכניות חינוכיות ודתיות שהתנהלו במסגד ובבית הספר של הכפר שמש במזרח ירושלים. מאמר זה מנתח את הנתונים שנאספו מאחת התוכניות, תוכנית **חינוך חכם** שהתנהלה במסגד וכללה ארבעה מפגשים. המחקר כפוף לכללי האתיקה. כל הנשים הסכימו להשתתף בו. שמותיהן, שם המנחה ושם הכפר בדויים.

כפר שמש

בשמש מתגוררים כ-3500 תושבים, רובם מוסלמים. הכפר נכבש במלחמת 1967 בידי מדינת ישראל, סופח אליה ב-1968, ונתון מאז לשליטתה המדינית, הכלכלית והטריטוריאלית. לתושבי הכפר מעמד של תושבי קבע, והם נהנים רק באופן חלקי מהזכויות של אזרחי ירושלים (חלבי, 1997; סעאבנה, 1994). אין בכפר ביטויי אלימות גלויים וישירים של משטר הכיבוש (ראו גורדון, 2008), אבל יש בו נוכחות מתמדת של משטרה וכוחות צבא (בכניסה לכפר אף מוצב לעתים מחסום ניד), המשפיעה על שגרת החיים של התושבים (ראו Kelly, 2008). כפר שמש סובל ממחסור חמור במוסדות תרבות וחברה, בריאות וחינוך. הרוח השורה עליו היא של דבקות דתית, שמרנות ופטריארכליות. מציאות זו היא כר פורה לחלחולן של פעילויות שונות, כמו גם לצמיחתן מלמטה של מסגרות פעולה חדשות, כמו התוכנית הדתית שמאמר זה עוסק בה.

חיי הנשים בכפר

המשטר הפטריארכלי בכפר מעצים את הניתוק ואת הגבלת חופש התנועה של הנשים החיות בו, וכופה עליהן להתמודד עם שליטה מתמדת במרחב המחיה שלהן. יציאתן מהבית מוגבלת לצרכים בסיסיים, ונמנעת מהן נגישות לזירות ידע ותעסוקה. גם הלך הרוח האיסלאמי-השמרני ההולך ומתפשט בכפר מגביר את בידודן.

תיאור התוכנית והמנחה

התוכנית **חינוך חכם** היא יוזמה מקומית של השייח'ה בכפר שלקחה על עצמה להנחיל לנשים ידע דתי כדי לחזק את דתיותן. במסגרת התוכנית היא הזמינה את מייסאא, אישה דתייה שמעבירה שיעורים על המשפחה באיסלאם בכפר סמוך, ללמד את נשות כפר שמש איך להעמיד משפחה מוסלמית אדוקה. מייסאא, אישה בתחילת שנות ה-40 לחייה ואם לארבעה ילדים, מגדירה את עצמה כאישה דתייה מאוד. אין לה השכלה אקדמית. את הידע שלה היא רכשה, לדבריה, בקורסי העשרה לא פורמליים ומגוונים.

במהלך פברואר ומארס 2008 ערכה מייסאא ארבעה מפגשים במסגד כפר שמש שנועדו, לדבריה, ללמד את הנשים איך להעמיד בית מוסלמי ולגדל ילדים דתיים. כל מפגש ארך כשלוש שעות והשתתפו בו כ-30 נשים. התכנים נשאבו מספרי דת המציגים תפיסות מסורתיות של אדיקות וצניעות (פסוקים מהקוראן, חדית'ים והסונה של הנביא מוחמד), מפרקטיקות מסורתיות של גידול ילדים ומפרקטיקות מודרניות, פסיכולוגיות-חינוכיות, של גידול ילדים וביניהן דיאלוג, הקשבה, התמודדות עם בעיות התנהגות וענישה.

לתוכנית בחרה מייסאא לקרוא **חינוך חכם** בעקבות כותרת ספרו של לארי ג'יי קוניג (Koenig, 2002), *Smart discipline*, העוסק בפרקטיקות חינוך והוראה לילדים. היא מורכבת מתמהיל של ידע בפסיכולוגיה, בחינוך ובמסורת האיסלאם. תמהיל זה הוא המאפיין העיקרי של הפדגוגיה שלה, כפי שאציג בהמשך.

אימהות וגידול ילדים בראי התוכנית אימהות כאדיקות

בבסיס השיעורים שהעבירה מייסאא ניצבת ההנחה שאימהות היא מצווה דתית וחלק מעבודת האל. בשיעור השני היא הציגה לפני הנשים התנהגויות, תפיסות ומסרים המתייחסים לאימהות כאל חובה דתית. בתחילת השיעור הביטה בנשים ואמרה בקולה הרגוע והנמוך:

חינוך ילדים הוא חלק מעבודת אלה. גידול ילדים הוא מצווה דתית, כמו ההליכה שלך בין אזורי אל-צפא ואל-מְרֻא [ההליכה בין אל-צפא ואל-מְרֻא היא אחת ממצוות העלייה למכה]. ככל שאת משקיעה יותר, את מקבלת תגמול גדול יותר מאללה. תגידו לי, מה יעזור אם אתן מתפללות את חמש התפילות שציווה אלה במסגד אל-אקצא, אבל הילדים שלכן לא מתפללים, ואתן מדברות בלי הפסקה בטלפון? (יומן שדה, 3 במארס 2009)

למשמע דבריה שאלה דלאל: "מה קשור לדבר בטלפון?" חייכה מייסאא והשיבה: "אם את רוצה שאללה יקל עלייך בחינוך ילדייך, אל תרכלי, אל תתאפרי, הסתובבי בלבוש דתי, כי הכול קשור ביחד. אם את עושה את דברי אלה, הוא ייתן לך ילדים הגונים וטובים. אם הילדים יתנהגו בצורה לא טובה, זה עונש, זה סימן שטעית והכעסת את האל" (שם). בתיאור תפקיד האם קושרת מייסאא בינו לבין קיום המצווה אֶךְפֶאן אל-איסלאם וטקס העלייה למכה. קשר זה חורג מתפיסת האדיקות של האישה באיסלאם, שמשמעה אמונה באללה, מילוי קפדני של חמש מצוות היסוד והתנהגות לפי קודים דתיים המוזכרים בקוראן, בסונה של הנביא ובאֶגְ'תֶהֶאד של חכמי האיסלאם (אל-סבאעי, 1975; לצרוס-יפה, 1980). מייסאא מרחיבה את תחולת האדיקות, כשהיא אומרת לנשים שעיקרה הוא תפקיד האם ושהיא נקנית בעצם הקניית הדת לילדים.

השיעור היה גדוש בתפיסות איסלאמיות מסורתיות. במהלך פריסת מודל האם הראוי הוצגו התנהגויות המעידות על צניעות דתית – כמו הימנעות מרכילות או משימוש באיפור – כתנאי לכינון אישה ואם דתייה ראויה וכאמצעי חינוכי יעיל לגידול ילדים מוצלחים ללא הפרעות התנהגות. התנהגויות חברתיות שליליות של האם נובעות, לפי מייסאא, מאדיקות רופפת, והן משפיעות לרעה על חינוך הילדים ומובילות להתנהגות "רעה".

כתבים פמיניסטיים ביקורתיים מתחום הפסיכולוגיה (פרידמן, 2007; Thurer, 1994) מלמדים שאין האשמת האם בבעיות התנהגות של ילדיה ייחודית לאיסלאם, ושכשיה הפסיכולוגי הנורמטיבי העוסק באימהות ובהורות בכלל נקבע טיב תפקודה של האם על פי מסירותה לילדיה ומחויבותה כלפיהם. שיה זה מניח שהישגי הילדים והסתגלותם החברתית הם המדד המרכזי להצלחתה של האם (כהן, 2007, עמ' 10). הביקורת הפמיניסטית יוצאת נגד שיה זה, בעוד מייסאא מחזקת אותו: גם היא מטילה על כתפי האימהות את האחריות להתפתחות סממנים פסיכופתולוגיים אצל ילדים, ורואה בהפרעה הנפשית של הילד תוצאה של אימהות לקויה.

במהלך הצגת המסר בדבר אחריות האם לחטאי ילדיה רעש המסגד, הנשים הפסיקו לכתוב והחלו לדבר זו עם זו. אום ח'אלד הרימה יד רועדת, ומיד קיבלה ממייסאא את רשות הדיבור: "בני היחיד לא מתפלל; הוא לא דתי." היא השתתקה, נשמה עמוק והמשיכה: "ניסיתי את כל הדרכים. דיברתי איתו, אפילו אימתי לזרוק אותו מהבית, אבל לשווא. אני לא רוצה להיענש בגללו. מה אני יכולה לעשות איתו? הוא כבר בן 13." אז פנתה מייסאא לנשים ואמרה: "בואו נלמד מהמקרה של אום ח'אלד." היא חזרה אל מקומה, התייצבה שוב ליד הלוח הקטן, כתבה עליו את המשפט "אללה רואה אותי" ואמרה לנשים: "זה הכלל החינוכי – את צריכה ללמד את בנך לפחד מאללה. בעזרת הפחד מהאל, הוא יפסיק לחטוא ולשקר."

באיסלאם מופיעה יראת האל רק בהקשר של האדם המבוגר כערך המנחה את תפיסתו ואת התנהגותו. הכתבים הפופולריים האיסלאמיים, הן הליברליים והן המסורתיים, אינם רואים בהקניית יראת האל ערך ופרקטיקה חשובים בגידול ילדים. ואולם מייסאא בוחרת להדגיש ערך זה.

לקראת סוף השיעור קראה מייסאא תיגר על התפיסה של "אימהות טבעית", הנפוצה בדת האיסלאם ובתרבותה. היא פנתה לנשים ואמרה:

לכולכן יש ילדים. כל אישה מאיתנו שהחליטה להתחתן צריכה לשלם מס שהוא גידול וחינוך ילדים. הלוואי שהמס היה רק חיתולים, הנקה, חוסר שינה, אוכל טוב וכסף למימון הוצאות הילדים. אחיותיי, החוכמה היא בחינוך. נכון, אלה דברים חשובים, והם חלק מעבודת אללה, אבל זה לא העיקר. אלה דברים מובנים מאליהם. השאלה החשובה כאן – מהו חינוך ילדים? מה התפקיד שלנו כאימהות? איך אנחנו צריכות למלא אותו? זה מה שאני הולכת ללמד אתכן בשיעורים הבאים (יומן שדה, 3 במארס 2009).

מדברים אלה אפשר ללמוד כיצד עברה מייסאא בדבריה מתפיסה איסלאמית לתפיסה מודרנית של אימהות. מבחינתה יש ללמוד איך להנך ילדים; לא מדובר בכישרון טבעי או באינטואיציה, לא בהעברת מסורת או בחיקוי, אלא בכישור נרכש ונלמד. זו תפיסת האימהות שמקדמת הספרות הפמיניסטית, המבקרת, כאמור, את תפיסת תפקיד האם כאינסטינקטיבי וטבעי (Braverman, 1989; Margolis, 1984), ומציעה במקומה תפיסה של הבניה חברתית (Chodorow, 1999; Rudik, 1989). ספרות זו מתבססת על ההנחה שאין נשים מיומנות מטבען "לעשות אימהות", ושכדי לבצע את תפקידן כראוי, עליהן לרכוש "אסטרטגיות אימהיות". תפיסה זו של אימהות, שגם מייסאא ביטאה אותה, חורגת מההגדרה האיסלאמית המסורתית. על פי הסונה של הנביא, מילוי הצרכים הבסיסיים של התינוק – כמו הנקה או שינה מספקת – הוא משימה אימהית בסיסית, המזכה את האם בגמול אלוהי (Irene, 2010, p. 643).

פרקטיקות חינוך של אימהות

מייסאא מציגה לפני הנשים בהרחבה פרקטיקות חינוך – עצות, הנחיות ודרישות – שנועדו לכוון את התנהגותן בחיי היומיום. המודל החינוכי של גידול ילדים שהיא מקדמת מציע שימוש בארבע פרקטיקות: עיצוב התנהגות, דיבור והקשבה, הרחבת עולם הידע של הילד והאם ושליטה על הגוף (להרחבה ראו מסארה-סרור, 2012). במאמר זה אתאר אחת מהן: דיבור והקשבה. תוך כדי הצגת הפרקטיקות משייטת מייסאא בין תכנים ודוגמאות איסלאמיים מוסריים מהקוראן, מדברי הנביא ומסיפורים מתקופת הנביא לבין תכנים פסיכולוגיים-חינוכיים מטקסטים פסיכולוגיים פופולריים על גידול ילדים.

דיבור והקשבה: יחסים דמוקרטיים עם הילד

הצחוק של הנשים מהדהד ברחבי המסגד. בקומת הקרקע שבה הן לומדות החלונות סגורים, כדי שגברי הכפר לא יראו אותן, אבל תחושת המחנק לא הצליחה לדכא את חדות הלימוד שלהן. "טוב אחיותיי, בואו נתחיל", אמרה מייסאא. היא ניגשה אל הלוח, ליטפה בדרכה את פניהן של הנשים וחיכה אליהן. "היום אני שמחה, כי בבוקר הייתה לי שיחה מעניינת עם הבת שלי, שרצתה שאבוא איתה לשוק לקנות בגדים. אני שמחה, כי שכנעתי אותה ללכת לבד. מי מכן יושבת כל יום עם ילדיה ובעלה?" היא שאלה. דלאל אמרה: "אני בקושי רואה את בעלי, ותמיני לי, זה יותר טוב לי." מייסאא הסתכלה לעברן במבט כואב, ואמרה: "ממש חבל. תראו אחיותיי, אחת השיטות החינוכיות המוצלחות ביותר היא ישיבה יומיומית עם הילדים. עדיף גם שהבעל יצטרף לישיבה. את הישיבה עם הילדים צריך לייעד למילוי מצוות האל, קריאת הקוראן ולמידת תעאלִימה [הנחיותיו]. שיחיים רבים מקפידים לנהל ישיבה ושיחה עם נשותיהם וילדיהם. תראי, תבחרי את יום הישיבה יחד עם הילדים, תשאלי

אותם "איזה יום מתאים לכם?". את יכולה להציע את יום שישי, כי זה יום עבודת האל אצל המוסלמים, אבל הילדים יחליטו איתך. למה שלא תהיה "שוּרָא" [מושג פוליטי איסלאמי שמשמעו התייעצות וקבלת החלטות בהסכם] בבית? תכיני להם מאכל מיוחד, פיצה או ממתקים, ותבטיחי שיהיו מתננות. כך את גורמת להם לאהוב את הישיבה. הישיבה חשובה, כי היא מחזקת את הקשר בינך לבין הילדים (יומן שדה, 10 במארס 2008).

מייסאא הסבירה שרצוי שהורים, ובמיוחד אימהות, יישבו מדי שבוע עם ילדיהם, כדי לדון איתם בנושאים שונים הרלוונטיים למשפחה, ובמיוחד באדיקות המשפחה, באמונת הילדים באיסלאם ובקיום המצוות. כדי לתמוך בדבריה היא הזכירה שייח'ים המשתמשים בפרקטיקה זו, והציגה אותם כמודלים ראויים לחיקוי. הדוגמה שהביאה, על האם ששלחה את בתה לשוק לבדה, נועדה להדגיש את החשיבות של מתן חופש תנועה ונראות לנערות וקראה תיגר על נורמות חברתיות רווחות בחברה המוסלמית והפלסטינית בדבר עצמאותן של נערות ונשים וחופש התנועה שלהן (אבו רביעה-קוידר, 2008). בדבריה השתמשה מייסאא במינוח דתי, בלי להסביר ולפרש את משמעות המושגים המשמשים אותה: שוּרָא ותַעֲאֵלִים. משום שהושאלו מתחומים המוכרים לנשים, שימשו אותה המושגים הדתיים כאמצעי יעיל להנחלת שיטה חינוכית לא נפוצה. התאמת השיטה לרוח האיסלאם ריככה את מקורותיה המערביים והקלה על הנשים את השימוש בה.

השיטה החינוכית של דיבור עם ילדים והקשבה להם היא אחת מאבני היסוד של הפסיכולוגיה והפדגוגיה המערבית (כצנלסון, 2005). הפסיכולוג אלפרד אדלר (2009) העמיד את הדיבור וההקשבה ההדדיים במרכז גישתו החינוכית, והציג אותם כאמצעים יעילים ליצירת יחסים בריאים בין הורים לילדים. תפיסות חינוכיות-ערכיות מודרניות – כגון בחירה משותפת, התנהלות משפחתית דמוקרטית ושותפות גברים-אבות בגידול ילדיהם – אינן נפוצות בחברות מוסלמיות מסורתיות, וזרות אף יותר למקום כמו הכפר שמס.

דיבור כמחזק אהבה במשפחה

מייסאא המשיכה בשיעור, והבעת פניה החלה להשתנות. היא הרכינה את ראשה ואמרה בקול מהוסס: "אני רוצה לנצל את הזמן שנשאר לדבר על נושא חשוב. תראו, יש לנו הרבה בעיות של מוסר, אבל הכול מוחבא מתחת לשטיח; לא מדברים על זה." הנשים הביטו בה בעניין. מהבעת פניהן נראה היה שהן יודעות מה היא רוצה לומר. מייסאא השתתקה שוב. היא אזרה כוח, חייכה במאמץ ואמרה: "כולנו יודעות שיש יחסים לא מוסריים בין גברים לנשים, יחסים שמכעיסים את אלה." הנשים החלו לזוע בכיסאותיהן, כסימן לאי-נוחות. מייסאא, שהרגישה שהאווירה מתחילה להתחמם, החליטה לרכך את דבריה ואמרה:

היום יש לנו בעיה רצינית במשפחה המוסלמית – העדר חום ואהבה, במיוחד כלפי בנות. אנחנו [האימהות] כל הזמן מתעסקות בבישול ובכל מיני שטויות. תשאלי את

עצמך למה הבן שלך גונב; בגלל שאת לא משקיעה בו. למה לבנות שלך יש קשרים לא מוסריים עם בחורים? אנחנו ההורים אשמים בזה, כי ברגע שהבת מתבגרת, אנחנו מתרחקים ממנה. את מפסיקה לחבק אותה, כי זה "עֵיב" (איסור חברתי המעוגן בהסבר דתי). הילדים מחפשים את החום שחסר להם. הבת שלך מסתבכת בגללך, ואחר כך רוצחים אותה וטוענים שכך מצילים את כבוד המשפחה. הבת הנרצחת היא קורבן (יומן שדה, 10 במארס 2009).

מייסאא דיברה בגנות הניתוק השורר, לטענתה, בין הורים לילדיהם, בעיקר בגיל ההתבגרות ואמרה שבחברות מוסלמיות נהוג להמעיט בביטוי מילולי ופיסי של רגשות בין הורים לילדים הנמצאים בשלבי ההתבגרות. היא הביעה עמדה שלילית נחרצת כלפי המנהג של רצח על רקע כבוד המשפחה, קשרה בין מחסור במגע פיסי לתהליכים משפחתיים המובילים לרצח והטילה על האימהות את האחריות לגילויי התנהגות לא מוסרית של ילדיה, בעיקר של הבנות. מהלך זה אפשר לה להעלות לפני הנשים עניינים רגישים, בעיקר יחסי מין לא מוסריים, שלא מדברים עליהם, הקורים בקהילה שלהן והן מודעות להם. מייסאא גייסה תפיסות מערביות ואף של הוגות מוסלמיות פמיניסטיות, המבקרות בחריפות את מה שמכונה "רצח על רקע כבוד המשפחה" ורואות בנשים הנרצחות קורבנות של פרקטיקה המכפיפה נשים לסדר הגברי הפטריארכלי (אל-סעדאוי, 1990; חסן, 1999).

אם כן, מייסאא מתחה ביקורת על המתירנות שהמערב מקדם, אך בה בעת נעזרה בערכים ובתפיסות מודרניות, כדי להקל על הנשים את קבלת התפיסות והפרקטיקות הלא שכיחות שהיא מקדמת. אהבה הורית ומגע פיסי יצילו, לדבריה, את הבנות, את המשפחה הערבית ואף את החברה כולה מגילויי התנהגות לא מוסרית.

עיצוב התנהגות: שכר ועונש

הפגישות עם מייסאא היו חשובות מאוד לנשים. ודבר לא מנע מהן להגיע למסגד, לא מזג האוויר הסוער, לא מחלה, לא העדר תחבורה ציבורית בכפר.

מייסאא מתיישבת כרגיל במקומה, מוציאה ספר, פונה אל הנשים המביטות בה בציפייה ואומרת:

כאימהות, אתן צריכות להקפיד על התנהגויות איסלאמיות, וזה מתחיל מגידול ילדים בהתאם למוסר האיסלאמי. צריך לדאוג שהם יקיימו את כל המצוות, שיקראו את הקוראן, שלא יגנבו ולא ישקרו. תראו, אני גרה פה ואני רואה שלילדים אין המוסר הזה, והם לא מקיימים מצוות. מה עושים במקרה כזה? הפתרון הוא שינוי וביטול ההתנהגויות שאינן באיסלאם. תענישי את הילד אחרי כל התנהגות לא מקובלת, ותקני לו במקומה התנהגויות דתיות רצויות. היום נלמד בעזרת הספר הזה איך עושים את זה. נלמד תוכנית מדעית ומוצלחת שכוללת כמה שלבים: בשלב הראשון כל אחת

צריכה לרשום, כל אחת בביתה, את כל ההתנהגויות של הילד שהיא רוצה לשנות. בשלב השני אתן צריכות להגדיר את העונש או את החיזוק השלילי שהילד יקבל בכל פעם שבה הוא מפר את כללי ההתנהגות. השלב השלישי הוא שלב היישום – צריך לקחת בריסטול גדול, לכתוב עליו את שם הילד, לבחור התנהגות אחת או שתיים שברצון האם לשנות ולרשום את העונשים. בכל פעם שהילד מפגין את ההתנהגות הרשומה, האם צריכה לרשום X. אחרי שלושה איקסים, הילד מקבל את העונש. אם אתן הולכות לפי הכללים, ההתנהגות בטוחה תשתנה (יומן שדה, 17 במאָרס 2008).

כשסיימה מייסאא להציג את **תוכנית תיקון ההתנהגות**, כפי שקראה לה, היא קמה מכיסאה, הרימה את שתי ידיה האוחזות בספר לכיוון קהל הנשים, הציגה אותו לפנייהן ואמרה: "כל העצות האלה מהספר המצוין הזה. אני מרבה להשתמש בו, וממנו למדתי את מה שאני הולכת ללמד היום." אחר כך הסתובבה בין הנשים עד שהגיעה לשולחן הנמצא בצד המסגד. אז הניחה את הספר על השולחן, הלכה שוב לעבר הלוח והמשיכה בשיעור.

עיקרו של המודל החינוכי שהעבירה מייסאא נשען על התיאוריה הפסיכולוגית ההתנהגותית. מודל זה, הקרוי **עיצוב התנהגות**, מבוסס על עקרונות של שכר ועונש, על חיזוקים שליליים וחיוביים. זוהי פרקטיקה להקניית דפוס התנהגות לאדם (או לבעל חיים) באמצעות מתן תגמול, חיזוק חיובי, להתנהגות רצויה, ועונש, חיזוק שלילי, להתנהגות לא רצויה (Skinner, 1981).

מייסאא כיוונה את פרקטיקות המודל בעיקר לתיקון התנהגויות לא רצויות והפרות המוסר האיסלאמי. לנשים הסבירה שהפרקטיקה, למרות היותה מערבית, יעילה ומבטיחה הצלחה. "אין בעיה לאמץ את הפרקטיקה, כל עוד היא לא פוגעת באדיקות," היא אמרה להן. כדי לתת הכשר לשימוש בידע ובפרקטיקה מערביים, סיפרה מייסאא לנשים שהיא עצמה משתמשת בתוכנית זו בהתנהלותה עם ילדיה.

בראיונות שערכתי עם הנשים הן ציינו שאפשר ליישם ביומיום את העצות בתוכנית **תיקון ההתנהגות**. למיאא סיפרה איך הצליחה למגר בעזרתה את סירוב ילדיה לשפוך את האשפה, ודלאל – על הדרך שבה הצליחה להביא את שלושת בניה לקפל איתה כביסה.

המהלך הפדגוגי של הצגת הפרקטיקה של **תוכנית תיקון ההתנהגות** ראוי לתשומת לב: מייסאא פתחה את סדרת השיעורים בשפה דתית, שדרכה הציגה תפיסה מסורתית של אימהות, המכוונת לגידול ילד מוסלמי מוסרי. היא חתמה את הסדרה בשפה פסיכולוגית שבאמצעותה הראתה דרכים ליישום החומר הנלמד בתוכנית בחיי היומיום והסבירה את יעילותה בתיקון התנהגויות שליליות של ילדים.

מייסאא דיברה בשתי השפות – הדתית והפסיכולוגית – דילגה מזו לזו ושילבה ביניהן, וכך מנעה קונפליקט בין השתיים והמחישה שאין הן סותרות זו את זו.

דיון: עטיפת המסורת האיסלאמית במודרנה בהקשר של אימהות ומשפחה

המאמר מראה כיצד יצקה תוכנית בנושא משפחה ואימהות איסלאמיות, שהתנהלה במסגד, תוכן חדש לדמות האם המוסלמית, הגדירה מחדש את תפקידה, שיפרה את המעשה האימהי דרך עדכון פרקטיקות גידול הילדים המשמשות את האימהות והעצימה את הלומדות דרך הגברת מודעותן לתפיסות ולעקרונות פטריארכליים המדכאים אותן כנשים במשפחה. הרחבת תפיסת האם הרחיבה בד בבד את תפיסת אדיקות האישה המוסלמית. העיצוב מחדש של תפיסות אלה התאפשר בזכות הפרקטיקה הפדגוגית של המנחה, ששזרה זה בזה את המודל האיסלאמי ואת המודל המערבי-הדמוקרטי של אימהות נכונה ומוסרית. התוכנית מעבירה את עיקרו של מודל זה באמצעות דיבור השווה לכל נפש. השיחה הפתוחה בין המנחה לתלמידות, הדוגמאות הרבות שהשתמשה בהן מתוך היכרות קרובה עם חיי הנשים והדרך שבה יישבה את המודרנה עם האיסלאם אפשרו לנשים לפגוש את התכנים בדרך שלא איימה על תפיסת עולמן.

במאמר ביקשתי להראות כיצד טענה המנחה, הנחשבת סמכות דתית, את המודל המסורתי של אימהות במשמעויות חדשות שנשאבו מהתרבות המערבית וכיצד ביקרה בחריפות ולעתים אף שללה פרקטיקות פטריארכליות המושרשות במשפחה המוסלמית, כמו רצח על רקע כבוד המשפחה והגבלת חופש התנועה של נשים. המאמר גם חושף את הפדגוגיה ששימשה את המנחה בכינון המודל החדש: מתן מעטפת פסיכולוגית לפרקטיקות מסורתיות דתיות של גידול ילדים והרחבת ההגדרות הקנוניות של דתיות, צניעות ואימהות באיסלאם.

עיצוב מחדש של תפקיד האם: חריצת סדק בעיקרון הפטריארכלי במשפחה

כשהפגישה המנחה באמצעות התוכנית בין האיסלאם למערב, היא יצרה מצע שאפשר לערער את העקרונות הפטריארכליים של המשפחה בכפר. הנשים בכפר שמס חיות במשפחות פטריארכליות, שמרניות, המאופיינות במערכת יחסים ממוגדרת. מערכת זו המוכרת היטב למנחה הניעה אותה ללמד אותן איך לשפר את מציאות חייהן במשפחה, בלי לעורר אצל הגברים ובקהילה תחושה שהן חותרות תחת סמכותם. מייסאא "טפטפה" במהלך השיעורים מסרים המחלישים את שליטת המשפחה המורחבת. בחסות השיח אודות "טובת הילד", האחריות הבלבדית של האם על חינוך ילדיה, היא שידרה לנשים שעליהן להגביל את מעורבות המשפחה המורחבת בחינוך ילדיהן, ושעליהן לנסות להתרחק מפרקטיקות ומתפיסות חינוכיות נפוצות במשפחות המוסלמיות, ובעיקר מעקרונות העיב – רצח נשים על רקע כבוד המשפחה והגבלת תנועת הנשים – המחזקים ומתחזקים את הסדר המשפחתי הפטריארכלי. הספרות הפמיניסטית רואה בהם עקרונות מרכזיים של שליטה בנשים ופיקוח עליהן, אבני יסוד בהבניית המשפחה המוסלמית ובהטמעתה של תפיסת האם-האישה

המוכפפת (אלמרניסי, 2004; Slymovics, 2001; Joseph & Ahmed, 1992). אפשר לראות במסרים של מייסאא ניסיון להגביל את שליטת התפיסה הפטריארכלית בחיי הנשים במסגרת המשפחה, בלי לעורר את התנגדות הבעל ומשפחתו ובלי להתנגד בפומבי ובגלוי למבנה הפטריארכלי של המשפחה המוסלמית.

המחקר הפמיניסטי העדכני אודות נשים מוסלמיות מראה שבמאבקן לשוויון, להכרה ולנראות בזירות השונות (משפחתית, חברתית, חינוכית וכו') הן נאלצות לקבל את ה"עסקה הפטריארכלית" (Kandiyoti, 1988) (patriarchal bargain) – לתמרן בתוך הפטריארכיה ולשתף איתה פעולה. כחלק מהניסיון לממש את זכויותיהן, הנשים מאמצות התנהגויות שנתפסות כצייטונות וכניעה, וממשיכות לחיות את חייהן במסגרת חברתית ומשפחתית מגבילה ומפקחה, אך תוך כדי חתרנות סמויה (אבו רביעה-קוידר, 2008; שלבי, 2007).

השיח של מייסאא והתוכנית מחזק ומעצים את הנשים הלומדות, שואף להגביר את מודעותן למציאות חייהן כאימהות במשפחה ובקהילה פטריארכלית ומצייד אותן בפרקטיקות ובתפיסות דמוקרטיות חלופיות, כשמטרתו לצמצם ולהחליש את ביטויי הפטריארכיה במשפחה. ואולם לא הידע המונחל בתוכנית ולא המסרים של המנחה קוראים תיגר על ההבניה הפטריארכלית של המשפחה המוסלמית, חותרים או יוצאים נגדה בגלוי. המנחה אינה דוחקת בנשים לצאת מהכלא הביתי ולהיות שותפות בחיים החוץ ביתיים, התנהלות שניתן לפרשה כהסכמה עם המבנה הפטריארכלי של המשפחה ותמיכה בו. בהקשר זה אני טוענת שמודעותה של המנחה למחיר הכבד שנשים מוסלמיות עלולות לשלם על התנגדותן הישירה למשטר ולסדר הפטריארכלי (אבו רביעה-קוידר, 2008), כמו גם היותה סמכות דתית הכפופה לעקרונות האיסלאם, הביאו אותה ללמד את הנשים לשנות את מה שיש ביכולתן לשנות. היא הניעה אותן לעדכן את הידע שלהן אודות האימהות בפרקטיקות ובתפיסות שוויוניות יותר וניסתה לעצב מחדש את תפקידן כאימהות ולהעצים את כוחן במשפחה. המטרה של מהלך זה מנקודת מבטי היא להפוך את המרחב הביתי-המשפחתי מרחב צודק ושוויוני, המיטיב עם האימהות ועם ילדיהן. הוא מצביע אפוא על ניצני שינוי במשפחה המוסלמית הכפרית וחורץ סדק במבנה הפטריארכלי האיתן שלה.

הפדגוגיה של המנחה

הרחבת תפיסת הנשים אודות תפקידן כאימהות התאפשרה בזכות הכלים הפדגוגיים ששימשו את מייסאא. היא ייבאה את הערכים, הפרקטיקות והתפיסות המערביות-הדמוקרטיות ופירשה אותם במונחי התרבות המקומית-האיסלאמית. אדיקות האם והילדיה הוצגו בשיח של מייסאא והתוכנית כערך דומיננטי. הערכים הפסיכולוגיים המודרניים קיבלו משמעויות ופירושים דתיים והוצגו כמיועדים לחיזוק האדיקות. לאסטרטגיה זו קרא הסוציולוג כהנא, העוסק באופני הקבלה ובאסטרטגיות ההתמודדות עם המודרנה, "קבלה חלקית ודיפרנציאלית של

ערכי התרבות החדשה/מיובאת" (כהנא, 1975, עמ' 52). ברוחה בררה המנחה יסודות מתוך המסורת האיסלאמית שאפשרו לה להעניק לאימהות הגדרה חדשה ושונה מהגדרת האימהות באיסלאם. היא הגדירה את האימהות כמצווה דתית ודרישה אלוהית. הגדרה זו שונה מהגדרת האימהות בכתבים האיסלאמיים ואף בקוראן ובסונה, שאינם מחייבים כל אישה ללדת ולהיות אם (חוג'יראת, 2009; Omran, 1994; Irene, 2010; Barias, 2006).

מה שהקל על המנחה להשתמש בכלים פדגוגיים אלה הוא שהעטיפה הפסיכולוגית שפרקטיקות מסורתיות-דתיות של גידול ילדים זוכות לה אינה חדשה לגמרי לאוזני הנשים. השיח הפסיכולוגי הפופולרי הוא חלק משיח גלובלי בנושא שסוכנים שונים משדרים אותו (בית הספר וספרי הלימוד של הילדים, הבעלים העובדים בחברה היהודית ובעיקר תוכניות טלוויזיה). מייסאא הצטרפה אפוא בתכניה אל הגל העכשווי של הפצת ידע ושיח פופולרי מערבי אודות אימהות וגידול ילדים. אך השיח שלה והדרך שבה היא מציגה את הידע הפסיכולוגי-החינוכי המודרני ייחודיים ושונים מהשיח המופץ באתרי האינטרנט והספרות הפופולרית. בעוד השיח באינטרנט מציג שני זרמים דיכוטומיים – מסורתית (www.al-shia.org; www.waqfeya.com) וליברלי (אל-קאצ'י, 2004; אלשאש, 2010) – מייסאא מציגה שיח המשלב את שניהם. בדומה לשיח המסורתי גם היא מאמצת את ההנחות המסורתיות הרואות באימהות את התפקיד העיקרי של האישה ובקוראן ובסונה את המקורות העיקריים לגידול ילדים. בדומה לשיח הליברלי היא מפצירה בנשים לאמץ את ההנחות הליברליות הדוגלות בשימוש בידע מערבי ובפרקטיות חינוכיות עכשוויות שאינן סותרות את עקרונות האיסלאם. אך השיח של מייסאא הולך עוד צעד קדימה; היא טוענת שלפרקטיקות הפסיכולוגיות המודרניות יש בסיס ומקורות איסלאמיים, ומרבה להביא דוגמאות מהסונה ודמויות מהאיסלאם כדי לאשש זאת.

מאמר זה הצביע על ההשלכות הלא מכוונות של לימוד המכוון להתחזקות דתית ועל הכוח הטמון בלמידה דתית לא פורמלית ולא מפוקחת של נשים לחבר בין מודלים תרבותיים שונים, חיבור המאפשר מבט ביקורתי על נושאים מושתקים ורגישים מבחינה תרבותית ודתית ומרופף את הסדר המשפחתי האיסלאמי הפטריארכלי שהנשים כפופות לו.

מקורות

אבו רביעה-קוידר, ס' (2008). **מודרות ואהובות: סיפוריהן של נשים בדוויות משכילות**. ירושלים: מאגנס.

אדלר, א' (2009). **משמעות חינוך**. לוד: דביר.

אורן, ד' (2015). **הורות במחשבה שנייה**. חיפה: פרדס הוצאה לאור.

אילכארכאן, ב' (2004). **بينار ايلكاركان. مقدمة ايلكاركان، بينار(اعداد). المرأة والجنسانية في المجتمعات الإسلامية (11–25)**. دمشق: دار المدى للثقافة والنشر.

- אל-כחלאוי, ע' (2005). *עבלה הכחלאוי. النبوة والابوة*. بیروت: دار المعرفة.
- אל-מרניס, י, פ' (2004). *فاطمة المرنيسي. العذرية والبطركية*. ايلكاركان بينار(محرر). *المرأة والجنسانية في المجتمعات الإسلامية (239-240)*. دمشق: دار المدى للثقافة والنشر.
- אל-סבאעי, מ' (1975). *مصطفى السباعي. المرأة بين الفقه والقانون*. الطبعة الرابعة. بيروت ودمشق: المكتب.
- אל-סחירי בן חתירה, ז' (2008). *صوفية السحيري بن حنيرة. الجسد والمجتمع دراسة انتروبولوجية لبعض الاعتقادات والتصورات حول الجسد*. تونس: دار محمد علي للنشر.
- אל-סעדאוי, נ' (1990). *نوال السعداوي. دراسات عن المرأة والمرأة والرجل في المجتمع العربي*. بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- אל-קאזי, ס' (2004). *سعيد القاضي. التربية الإسلامية بين الاصاله والمعاصرة*. اصوان: جامعة جنوب الوادي.
- אלשאש, ה' (2010). *الشاش هداية الله احمد. موسوعه التربية العملية للطفل*. القاهرة، الاسكندرية: دار السلام للطباعة والنشر والتوزيع والترجمة.
- גרון, א' (2003). *דמות האישה ותפקידה בסיפורי הקוראן. אלרסאלה: קובץ פדגוגי ספרותי מדעי (266-280)*. בית ברל: מכללת בית ברל, המכון האקדמי להכשרת מורים ערבים.
- דליות, מ' (2008). *אין ילדים רעים*. תל אביב: קשת הוצאה לאור.
- חוג'יראת, מ' (2009). *המשפחה המוסלמית*. באר שבע: בריל.
- חמודה, מ' ועומר א' (2000). *محمد حموده واحمد عمر. تربية الطفل في الاسلام*. عمان: دار الفكر للطباعة والنشر.
- חסן, מ' (1999). *הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה*. בתוך ס' פוגל-ביז'אוי (עורכת), *מין, מגדר, פוליטיקה (267-306)*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- חלבי א' (1997). *המצב החוקי בירושלים ותושביה הערבים*. ירושלים: מכון המחקרים הפלסטיניים.
- כהן, א' (2007). *מבוא: התמודדויות הוריות וטיפול בהורות*. בתוך א' כהן (עורכת), *חויית ההורות, יחסים, התמודדויות והתפתחות (9-38)*. קריית ביאליק: אח.
- כהנא, ר' (1975). *אסטרטגיות באימוץ ערכים חדשים בתהליכי מודרניזציה: מיזוג ערכים בחינוך הגבוהה בהודו*. *מגמות, 22*, 52-61.
- כצנלסון, ע' (2005). *דיאלוג עם ילדים*. תל אביב: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.

- למביצ', מ' (2001). *מאמון למיבץ. אולדנא מן الطفولة الى الشباب*. بيروت: المكتب الاسلامي.
- לצרוס-יפה, ח' (1980). *האיסלאם*. תל אביב: משרד הביטחון הוצאה לאור.
- מאירס, י' (2007). *ייעוץ להורים כפתרון בעיות*. בתוך א' כהן (עורכת), *חויית ההורות, יחסים, התמודדויות והתפתחות* (389-416). קריית ביאליק: אח.
- מוסא, א' (2014). *موسى سالم احمد. بناء الاسرة في هدى القرآن*. الاسكندرية: مكتبة الوفاء القانونية.
- מחמוד, ס' (2006). *سابا محمود. الانثروبولوجيا (علم الانسان)*. سعاد جوزيف (محررة). *موسوعة النساء والثقافات الإسلامية* (426-433). القاهرة: مؤسسة المرأة والذاكرة.
- מסארוה, א' (2007). *ילדים, אימהות וכיבוש: תוכנית האתג"ר במזרח ירושלים*. ירושלים: האוניברסיטה העברית, המכון לחקר הטיפוח בחינוך.
- מסארוה-סרור, א' (2012). *מגדר, ידע ודת: נשים פלסטיניות מוסלמיות מניעות עשייה חברתית* (עבודת דוקטור). ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- מרסי, מ' (2001). *محمد مرسي. فن تربية الاولاد في الاسلام*. الجزء الاول. القاهرة: دار التوزيع والنشر الاسلامية.
- ניומרק, ג' (2006). *כיצד לגדל ילדים בריאים רגשית*. קריית ביאליק: אח.
- סעאבנה, ס' (1994). *מעמד "תושב קבע" בירושלים; תושבות של פלסטינים במזרח ירושלים*. הרצאות שנישאו ביום עיון לדיון בהיבטים משפטיים ומעשיים של תושבות הפלסטינים במזרח ירושלים. ירושלים: המוקד להגנת הפרט.
- סעיד, א' (2008). *ابراهيم سعيد. مفهوم الرجولة في المجتمع الفلسطيني داخل اسرائيل*. الناصرة: جمعية نساء ضد العنف.
- עלואן, ע' (1995). *عبدالله علوان. تربية الاولاد في الاسلام*. الجزء الاول. الجزائر: دار الاسلام للطباعة.
- פוקס-שבתאי, א' ובלנק, ש' (2004). *הורים טובים מדי*. אור יהודה: דביר, הוצאה לאור.
- פלונטיק, ר' (2007). *"הקול ההורי": הורות כתהליך נפשי-התפתחותי*. בתוך א' כהן (עורכת), *חויית ההורות, יחסים, התמודדויות והתפתחות* (333-362). קריית ביאליק: אח.
- פלונטל-ברגר, נ' (2007). *להיות אם – דרכי דעת וחשיבה אימהית בשנה הראשונה*. בתוך א' כהן (עורכת), *חויית ההורות, יחסים, התמודדויות והתפתחות* (67-88). קריית ביאליק: אח.

- פרידמן, א' (2007). אימהות בראי התיאוריה. בתוך ניצה ינאי ועמיתות (עורכות), **דרכים לחשיבה פמיניסטית**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- צאלח, ס' (2008). *سعاد صالح. الحياة الاسرية بين المفهوم الاسلامي ودعاوي المستشرقين. قضايا المرأة المعاصرة، رؤية شرعية ونظرة واقعية (9-23)*. القاهرة: مكتبة مدبولي.
- צדיק, ע' (1994). *صديق عبد الفتاح. (1994). موسوعة الام في الدين والادب والتاريخ*. القاهرة: دار المصرية اللبنانية.
- רולדר, ע' (2011). **הורות ללא רגשות אשם**. נתניה: אגם הוצאה לאור.
- שלבי, מ' (2007). **הפוליטיקה החברתית של מיניות הנשים הפלסטיניות בישראל**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- Ahmed, L. (1992). Western ethnocentrism and perception of the harem. *Feminist studies*, 8, 521-534.
- Badran, M. (1995). *Feminists, islam, and nation: Gender and the making of modern Egypt*. Princeton: Princeton University Press.
- Barias, A. (2006). *Islam: Unreading patriarchal interpretations of the Q'uran*. Austin: University of Texas Press.
- Braverman, L. (1989). Beyond the myth of motherhood. In M. McGoldrick, C. M. Anderson, & F. Walsh (Eds.), *Women in families: A framework for family therapy* (pp. 227-243). New York, NY, US: W W Norton & Co.
- Chodorow, N. (1999 [1978]). *The reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley: University of California Press.
- Harris, C. (2005). Family: Modern islamic discourses: Central Asia. In S. Joseph (Ed.), *Encyclopedia of Women & Islamic Culture*, 11, 163-164.
- Joseph, S. & Slyomovics, S. (2001). Introduction. In S. Joseph & S. Slyomovics (Eds.), *Women and power in the Middle East* (pp.1-22). Philadelphia: University of Pennsylvania Press .
- Heywood, C. (2001). *A history of childhood*. Oxford: Blackwell .
- Irene, O. (2010). Motherhood in christianity and islam: critiques, realities and possibilities. *Journal of Religious Ethics*, 38, 638-653.

- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender and society*, 2, 274-290.
- Kelly, T. (2008). the attractions of accountancy – Living an ordinary life during the second Palestinian Intifada. *Ethnography*, 9, 351-376.
- Koenig, L. (2002). *Smart discipline(R): Fast, lasting solutions for your child's self-esteem and your peace of mind*. Thousand Oaks, Calif: Corwin Press.
- Mahmood, S. (2005). *Politics of piety, the islamic revival and the feminist subject*. Princeton: Princeton University Press .
- Margolis, M. (1984). *Mother and such: Views of American women and why they changed*. Berkeley: University of California Press.
- Moghadam, V. (2005). Family: Modern Islamic discourses – Iran and Afghanistan. In S. Joseph (Ed.), *Encyclopedia of Women & Islamic Culture* (Vol. 11 pp 164-165). Leiden: Brill.
- Omran, A. (1994). *Family planning in the legacy of islam*. London & New York: Routledge.
- Rudick, S. (1989). *Maternal thinking: Toward a politics of peace*. Boston: Beacon Press.
- Samatar A. (2005). Social transformation and Islamic reinterpretation in Northern Somalia. In F. Ghazi-Walid & C. Nagel (Eds.), *Geographies of muslim women, gender, religion and space* (pp 226-248). New York, London: The Guilford Press.
- Sharabi, H. (1988). *Neopatriarchy: A theory of distorted change in Arab society*. New York: Oxford University Press.
- Skinner, B. (1981). Pavlov's influence on psychology. *American journal of the history of the behavioural sciences*, 17, 242-245.
- Thurer, S. (1994). *The myths of motherhood: How culture invents the good mother*. New York: Penguin Books.
- Woodlock, R. (2010). The masjid id for men: Competing voices in the debate about Australian Muslim women's access to mosques. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 1, 51-60.

אתרי אינטרנט

<http://www.al-shia.org>

<http://www.Islam.org>

<http://www.islamqa.infoq/en/10001>

<http://www.waqfeya.com>

www.machon-adler.co.il/?page_id=312

